

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 115-123

УДК: 947.87:950.53

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_18](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_18)

**ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫ УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТУН ТАРЫХ
БАРАКТАРЫНДА**

**ГОРОД ЖАЛАЛ-АБАД НА СТРАНИЦАХ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЫ**

**THE CITY OF JALALABAD ON THE PAGES OF THE HISTORY OF THE GREAT
PATRIOTIC WAR**

Авазов Эрнис Абдыманапович

Авазов Эрнис Абдыманапович

Avazov Ernis Abdymanapovich

**тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университети**

кандидат исторических наук, доцент, Джалал-Абадский государственный университет им.Б.Осмонова

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

ernis-ist@mail.ru

ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫ УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТУН ТАРЫХ БАРАКТАРЫНДА

Аннотация

Башка республикалардын калктары менен катар Кыргызстандын калкы Улуу Ата Мекендик согушта жеңишти камсыз кылууга, андан кийинки күндөрдөгү бүлүнгөн чарбаны кайрадан калыбына келтирүүдө зор салым кошкондугу белгилүү. Алардын катарында Жалал-Абад шаары да өзгөчө сөз кылууга арзыйт. Шаардан согушка аттанган миңдеген жоокерлер согуш талаасында курман болушкан, айрымдарынын тагдыры белгисиз. Жүздөгөн жоокерлер ар кандай сыйлыктарды алышып, согуштан аман -эсен келгендери эл чарбасын калыбына келтирүүдө каармандыктарын көрсөтүшкөн. Албетте бир жоокердин согуш талаасындагы бир эле күндүк тагдыры, эрдиктери өзүнчө сөз болууга арзыйт. Кыска макалада алардын баарын чагылдырууга мүмкүн эмес. Жалал-Абад шаары согуш учурунда көп аймактардын элдеринин тагдырларына күбө болгондугу тарыхый изилдөөлөрдө жетиштүү изилденбегендигин белгилөөгө болот. Мындан улам макалада Жалал-Абад шаарынын Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы тарыхынын айрым учурлары шаарда аскердик госпиталдардын жайгаштырылышы, поляк дивизиясынын келиши жана депортацияланган кавказ элдеринин келиши тууралуу окуяларды чагылдырууга аракет жасалды.

Ачкыч сөздөр: Жалал-Абад шаары, Улуу Ата Мекендик согуш, тарых барактары, польшалык аскерлер, депортацияланган элдер

ГОРОД ЖАЛАЛ-АБАД НА СТРАНИЦАХ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

THE CITY OF JALALABAD ON THE PAGES OF THE HISTORY OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Аннотация

Наряду с народами других республик, население Кыргызстана внесло значительный вклад в обеспечение победы в Великой Отечественной войне, а также в восстановление разрушенной экономики в послевоенные годы. Военные действия и последствия войны затронули каждую территорию. В этом контексте особое внимание следует уделить городу Джалал-Абад. Тысячи воинов ушедших на фронт, погибли на полях сражений, и судьба некоторых из них остается неизвестной. Сотни военнослужащих были удостоены различных государственных наград, а те, кто вернулся с войны, проявили героизм при восстановлении народного хозяйства. Действительно, история каждого солдата, его судьба и подвиги на полях сражений заслуживают отдельного научного изучения. В рамках этого краткого исследования невозможно охватить все аспекты этой сложной и многогранной темы. Следует отметить, что в исторических исследованиях роль города Джалал-Абад, ставшего свидетелем судеб народов различных регионов во время войны, изучена недостаточно. Исходя из этого, в статье предпринята попытка рассмотреть отдельные эпизоды истории города Джалал-Абад в годы Великой Отечественной войны, в частности, вопросы размещения военных госпиталей, прибытия польской дивизии и депортации кавказских народов.

Ключевые слова: город Джалал-Абад, Великая Отечественная война, страницы истории, польские войска, депортированные народы

Abstract

Along with the peoples of other republics, the population of Kyrgyzstan made a significant contribution to ensuring victory in the Great Patriotic War, as well as to restoring the destroyed economy in the post-war years. The military actions and the consequences of the war affected every territory. In this context, special attention should be paid to the city of Jalalabad. Thousands of conscripts who went to the front died on the battlefields, and the fate of some of them remains unknown. Hundreds of servicemen were awarded various state awards, and those who returned from the war showed heroism in restoring the national economy. Indeed, the history of each soldier, his fate and exploits on the battlefields deserve a separate scientific study. It is impossible to cover all aspects of this complex and multifaceted topic in this brief study. It should be noted that the role of the city of Jalalabad, which witnessed the fate of the peoples of various regions during the war, has not been studied enough in historical research. Based on this, the article attempts to examine individual episodes of the history of the city of Jalal-Abad during the Great Patriotic War, in particular, the issues of the deployment of military hospitals, the arrival of the Polish division and the deportation of the Caucasian peoples.

Keywords: the city of Jalalabad, the Great Patriotic War, pages of history, Polish troops, deported peoples

Киришүү

Советтик доордун тарыхында Улуу Ата Мекендик согуш мезгили өзгөчө орунду ээлейт. Эчендеген азап-тозоктор менен жетишкен Улуу Жеңишке 80жыл толуп олтурат. Убакыт өткөн сайын кан майдандын катышуучулары менен апаттуу согуш күндөрүндө тылда эмгектенгендердин саны азайып, катарлары суюлуп барууда. Учурда Жалал-Абад шаарында согуштун бир да катышуучусу калган эмес, концлагердин бир гана мурдагы туткуну калган. Мындан он жыл мурда согуштун 41 катышуучусу, тылдын 19 каарманы болгон. Согуштун акыркы катышуучусу өткөн жылы акыркы сапарга улантылган. Шаарда согуштун башталышында 25 миңдей калк болсо, анын сегиз минден көбүрөөк тургундары мекенди коргоого аттанышкан. Алардын катарында Тукубай Тайгараев, Розы Азимов, Михаил Бабкин, Иван Немцов, Дмитрий Панфилов Евдоким Константинович Мазков жана Василий Крикун Советтер Союзунун Баатыры жогорку наамына ээ болушкан. Жалал-Абад шаары эвакуацияланган жана депортацияланган элдерди кабыл алган шаарлардан болгон. Бул жагдай толук изилденбеген актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты катары 1941-1945-жылдар аралыгындагы Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында союздук маанидеги эвакуациялык жана депортациялык саясаттын Жалал-Абад шаарында чагылдырышына сереп салуу белгиленди. Андыктан бул макалада Жалал-Абад шаарынын согуш мезгилиндеги урунттуу учурларына токтолууну туура көрдүк. Белгиленген максатка ылайык, төмөнкү изилдөөчүлүк милдеттер коюлду: - Согуш учурундагы эвакогоспиалдар тууралуу чагылдыруу;

-Польшалык аскерлердин генерал В. Андерстин жетекчилигинде Жала-Абадга жайгаштырылыш тарыхын ачып берүү;

-Жалал-Абад шаары депотрацияланган кавказ элдерин кабыл алуучулардын катарында болгондугун көрсөтүү.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Изилдөөдө жалпы илимий изилдөө ыкмалар менен катар тарых илиминин спецификалык тарыхый-салыштырмалуу, тарыхый-системалык, тарыхый-генетикалык ыкмалары колдонулду. Изилдөөдө историзм, тарыхый объективдүүлүк жана диалектикалык биримдик принциптери жетекчиликке алынды. Каралып жаткан маселе боюнча жарык көргөн эмгектер изилдөөнүн булагы катары колдонулду.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Тээ падышачылык доордон тартып эле Жалал-Абаддагы Аюб-Булактын даары суулары белгилүү болуп, советтик мезгилде курорттук шаар катары таанылып калгандыгы маалым. Мындан улам аталган мекеме аскер-госпиталы катары согуштун алгачкы күндөрүндө эле тандалып алынган. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстанда 25 госпиталь болуп, анда 40 миңдеген жоокерлер дарыланып чыгышкан. Алардын айрымдары эвакуацияланып келишкен же болбосо кайрадан түзүлгөн мекемелер болушкан. Алардын ичинен 17си Фрунзе областында болсо, Ош, Жалал-Абад облустарында 4 төн болгон. Согуштун алгачкы жылдарында эле шаарга аскер госпиталдары жайгаштырылган. Эмгекчи депутаттардын Жалал-Абад областык Советинин Аткаруу комитетинин 1942-жылдын 26- августундагы №24- с§3 «Батыштан келген эвагоспиталдарды жайгаштыруу жөнүндөгү» чечими менен №4441 эвакогоспиталь Жалал-Абад педагогикалык окуу жайынын, №1055 эвакогоспиталь №3 мектептин, №4442 эвакогоспиталь Жалала-Абад курортунун корпустарына жайгаштырылган. Акыркы госпиталь 1945-жылга чейин иш алып барган.

Калгандарынын ишмердүүлүктөрү 1942-жылга чейин созулган. Эң кыска мөөнөттө №3409 госпиталь иштеген (Авазов, 2020, с.110). “Ооруканаларды областтын ишканалары, мекемелери, колхоздору жана совхоздору шефке алышкан. Алар ооруканаларды тамак-аш менен камсыз кылып, жарадарларды маданий жактан тейлөө боюнча камкордук көрүшкөн. Донорлордун санынын тынымсыз көбөйүшү облустун калкы тарабынан жарадарларга болгон камкордуктун реалдуу көрүнүшү болду” (Джакишев, 2024, с.11). Алгачкы жаракат алгандар шаарга күз айларында келе баштагандыктан санаторий госпиталга айлантылган. Жарадар жоокерлер Ташкент шаарына чейин келишип, андан бери поезд менен Жалала-Абадга багыт алышкан. Аларды темир жол бекетинен дарыгерлер, жергиликтүү элдин өкүлдөрү тосуп алышкан. Бул жерде миңдеген жоокерлер дарыланып чыгышкан. Ошол учурлар жөнүндө мында болгон жоокерлердин бир топ эскерүүлөрү бар.

Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде өлкөбүздүн түштүк аймагына Жалала-Абад шаарына миңдеген польшалык аскер адамдары жайгаштырылгандыгы жөнүндө кыргыз тарых илиминде маалыматтар сейрек кездешкендиги маалым. Согуш учурунда Жалал –Абад шаарында жайгашкан польшалык аскерлердин башчысы генерал В. Андерстин жана анын мекендештеринин изи менен соңку учурларда кыргыз-польша мамилелери да омоктуу уланып келүүдө десек жаңылышпайбыз. Алсак, 2002-жылдын 24-25-октябрь күндөрү Польшанын президенти А. Квасыневский расмий иш сапар менен Кыргызстанга келип, анын жүрүшүндө кыргыз жетекчилиги генерал В Андерстин армиясынын 5-польшалык дивизиясына таандык архивдик документтердин түп нускасын тартуулашкан. 2004-жылдын 22-24-июнь күндөрүндө Кыргызстанга Польша Республикасынын Президентинин канцеляриясынын статс-катчысы А. Майковский келген. Иш сапар учурунда ага Кыргызстандын аймагында жашаган поляктар боюнча архивдик документтердин 293 көчүрмөсү берилген. 2012-жылы Ирандагы эвакуациянын 70 жылдыгына карата ЖАМУнун базасында " Польша аскерлери Жалал-Абадда" аттуу конференция уюштурулган. Аталган конференциянын жыйынтыгында Польша Республикасынын Астана шаарындагы элчилигинин колдоосу менен илимий жыйнак да жарык көргөн. Белгилей кетсек бул жаатта айрым изилдөөлөр биз тарабынан да колго алынган. (Караңыз: Авазов Э.А. Жалал-Абадда поляк генералы В.Андерстин армиясынын келишинин тарыхы. 17.12.2012 02:46 https://muras.turmush.kg/unews/un_post:3305; “Польша аскерлери Жалал-Абадда, 1941-1942-жж”. 2012-жылы 17-октябрда өткөрүлгөн Польша аскерлеринин Борбордук Азиядан Иранга эвакуацияланышынын 70 жылдыгына арналган илимий конференциянын материалдары. Б.: 2013, 61-65-б; Город Джалал-Абад на страницах истории Великой отечественной войны// Ради жизни на земле: 75-летие Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Материалы Международной научно-практической конференции. Шадринск, 2020. С. 109-112).

Булактарга караганда 1941-жылдын 30-июлунда Англияда жайгашкан польшанын куугунтуктагы өкмөтүнүн башчысы генерал В. Сикорский менен СССРдин ал жердеги элчиси И.Майскийдин ортосундагы эки тараптуу макулдашууга англиянын тышкы иштер министри Идендин жана өкмөт башчысы У.Черчиллдин катышуусунда кол коюлган. Тарыхый маалыматтарга ылайык ошол убакта 1941-жылдын 1-августуна карата советтик абактарда жана лагерлерде кармалышкан поляктардын жана польшалык жарандардын саны 400 миңди түзгөн. Мындан сырткары немецтик басып алуулардан улам совет жергесине башбаанек издеп качкан польшалыктар да көпчүлүктү түзүшкөн. Аларды кошо алганда советтик аймакта ар кандай тагдырлар менен 1-1,5 млн. чамасында польшалыктар болушкан. Макулдашууга

боюнча 1941-жылдын 12-августунда СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун польшалык аскер күчтөрүнүн бөлүгүн түзүү боюнча аскердик келишим түзүлгөн жарандарга мунапыс берүү жөнүндөгү Жарлыгы чыккан. Советтик тарап эки тараптуу документтерде каралган жол-жоболорго ылайык, 1939-жылы сентябрдагы өнөктүк учурунда туткундан кийин аскер лагерлеринин биринде болгон генерал В.Андерстин СССРдеги Польша армиясынын командачысы болуп дайындалышына каршы болгон эмес. Польшалык аскер туткундары кармалып турушкан НКВДнын лагерлеринде чакыруу комиссиялары ишке кирип, тез арада армия түзүлгөн Кол башчынын аты менен бул армияга "Андерстин армиясы" деген аталыш берилген.. Белгилүү болгондой Андерстин армиясы советтик каражатка түзүлүп, жабдылган.

1941-жылдын 14--августундагы келишимге ылайык “Андерстин армиясы” эгемендүү Польша Республикасынын Куралдуу күчтөрүнүн бир бөлүгү” катары каралып, анын аскер кызматчылары ант беришкен. Келишимге ылайык согуш аяктаганда армия Польшага кайтып келиши көрсөтүлгөн. Польшанын аскер бөлүктөрү толук даярдыкка жеткенде фронтко жөнөтүлүшү керектиги белгиленген. 1941-жылдын 25-декабрында СССРдин Мамлекеттик коргоо комитети "СССРдин аймагындагы Польша армиясы жөнүндө" токтом кабыл алган, анда анын саны (96 миң адам), дивизиялардын саны жана жайгашуучу жери (штабды Өзбек ССРинин Янги-Юль шаарына, аскерлерди Кыргыз, Өзбек жана Казак ССРине) белгиленген. Чынында, Андерстин армиясынын штабы Өзбек ССРинин Ташкент облусунун Янгиюль районундагы "Вревский" кыштагында болгон. 1942-жылдын январь айынын орто ченинде аскер бөлүктөрүнүн интенденттик кызматтары отряддарды жайгаштыруу үчүн жайларды даярдоо үчүн жөнөп кетишкен. 1942-жылдын январынан тартып августка чейин польшалык командачылык Өзбекстандын аталган жерине, калгандары башка аймактарга көчүрүлгөн. Польшанын жаңы дивизиялары жайгашкан жерлердин бири Жалал-Абад шаары тандалып алынган. Дивизия Россиядан Кыргызстанга темир жол аркылуу Актөбө, Арал, Ташкент, Кокон, Фергана жана Анжиян аркылуу өткөн. Алардын узак жол басып Жалал-Абад шаарына келишин адъютант Ежи Климковский мындайча сүрөттөгөн: «Поезде он күн жол жүргөндөн кийин белгиленген жайга келдик. Алар келишкен жолдор тарыхта «Чынгызхандын жолу» катары белгилүү. 5-дивизия Фергана өрөөнүнүн өзбек-кыргыз чегарасында жайгашкан Жалал-Абад районуна келди. Шаар анча чоң эмес, жакыр жана кунарсыз. Полктор жайгашкан атрабы да ошондой. Өрөөн ным тартып турат, саздуу. Бирок, бул жай алыстан абдан кооз көрүнөт. Өрөөндү чокуларын көз уялткан аппак карлар чүмкөгөн Тянь-Шань тоолору курчап турат. Ачык, тынч күндөрү «дүйнөнүн чатыры»- Памирди көрүүгө болот. 15-полк Жалал-Абадга келип түшкөндөн кийин оркестрде шандуу ыр менен менен катар тизилип шаардан өттү»(Климовский, 1991, с.48). Анын маалыматы боюнча бул райондо аскер бөлүктөрүнөн бир кыйла мурда келишкен поляктар да болушкан. Дивизиянын эки полку Благовещенская айылына, бир полку Сузакка жайгашкан. Командачылык Жалал_Абад шаарында калган. Шаар тургуну К. С. Ибрагимовдун эскерүүсүндө б 5-дивизиянын дагы бир жоокери Вацлав Флисиньскинин 1942-жылдын 22-февралында жазган каты келитирилген. Анда: «Бүгүн эртен менен саат 8.00дө биздин транспорт темир жол станциясына кириллица жана латын тамгалары менен «Жалал-Абад» деп жарыяланган тактанын жанына дуулдап келип калды Мына биздин саякаттын максаты.. Кудайга шүгүр... Келгенден кийинки биринчи көз караштан улам биз шаарга жана анын айланасына жөнөдүк .Шаардын н айланасында кечээ эле же жана мурдагы күнү эле жааган кардан улам, жаңы кар баскан бийик тоолор. Биздин командирлер жана коопсуздук кызматтары шаарга чыкпоо керектигин эскертишүүдө. Жалал-Абад

жакында эле аскерлер арасын да жарандык калк менен жергиликтүү калк арасында дагы ич келте оорусунан чөйрөсүндө жугуштуу оорудан обочолотулган”(Ибрагимов, 2013, 77-б.), - деп эскерген. Бөлүктөр жайгаштырылган үчүнчү жер Пахта-Көчөнүн (Барпы айы өкмөтү менен чектешкен жер-А.Э.)айланасындагы бош жаткан жайда болгон. Анда артиллериялык полк, абадан коргонуу дивизиясы жана жандармериялык отряд турган. “Дарактардын жетишпестигинен жана ыңгайсыз абалынан улам интенданттык кызмат бул жерди башка жерге жерге алмаштыруу жөнүндө сунуштаган сыяктуу. 1942-жылы 18-январда бир күн жөө аскерлер полку жана сапердук батальон жайгаштырылбай туруп калган. 5- жөө аскерлер дивизиясынын акыркы транспорту 1942-жылдын 8-февралында келген” Ибрагимов, 2013, 78-б.). Маалыматтарга жана эскерүүлөргө караганда бул жерге жайгаштырылган польшалык аскер күчтөрү аскердик окуудан, машыгуудан өтүп турушкан. Эң кызыгы польшалык аскерлер курал жарак менен менен жүрүшкөн. Мындай көрүнүш шаар тургундарын таң калтырган жана кооптондурган. Бул учурда советтик-германдык фронттогу абал катастрофалуу болгонун, Германиянын аскерлери түштүктө чабуул жасап, Сталинградды көздөй багыт алганын, өлкөдөгү азык-түлүк жана армия маселеси өтө курч турганын эске алуу керек. “Ал эми бул жерде тылда куралчан жана машыккан бүтүндөй армия согушунан баш тартып, алар айткандай, толук бекер пансионатта кала берген. Белгилүү болгондой, Андерс армиясы 1941 – 1942-жылдардагы ачарчылыкта советтик акчаларга түзүлгөн, машыккан, кийинген жана багылган, кийин поляк тараптан кечилген”(Иванов, с.с.52-58). Советтик жана поляк өкмөтүн эң көп тынчсыздандырган маселе-согуш аяктагандан кийин Польшанын чек аралары, айрыкча Чыгыш чек араларынын кандайча аныкталышы болгон. Тараптар учурда талаштуу аймактардын өз мамлекеттерине таандыктыгын баса белгилешкен. Союздаштардын ортосундагы ишенбөөчүлүк поляк туткундарынын жана Андерстин армиясынын ийгиликсиздигин күчөткөн.Согуш учурундагы эл аралык кырдаалга жараша Орто Азияга эвакуацияланган польшалык аскер күчтөрүн Иранга чыгаруу маселесине советтик жетекчилик тоскоол болбогон. Экинчиден советтик жетекчиликтин үмүтүн да актабаган сыяктуу. Генерал Андерс 31-июлда Сталинден эвакуацияга уруксат алууга жетишкен. Жалпысынан, эки эвакуация учурунда СССРден 80 миңге жакын аскер кызматкери жана алардын үй-бүлөлөрүнөн 37 миңден ашык мүчө чыгып кеткен. Белгилей кетсек, учурда поляктар тарабынан бул окуяга көңүл бурулуп жатат. Алардын жардамы менен Жалал-Абад шаарында поляк аскерлеринин көрүстөнү тосулуп, эстелик такталар орнотулган. Маалыматтарга караганда 1942-жылдын 1-сентябрында эвакуациялоо аяктап, Иранга 69 917 польшалыктар жеткен. Алардын кийинки тагдырлары өзүнчө изилденүүчү маселе.

Андан көп узбай эле ошол учурдагы сталиндик режимдин көрсөтмөсү менен кыргыз жергесине Кавказ аймагындагы калктар депортацияланып келгендиги маалым. Алардын көпчүлүгү Кыргызстандын түштүк аймактарына жайгаштырылган. Атайын келгиндердин арасында чечен, ингуш, карачай, авар, кабардин, лезгин ж.б. элдер болушкан. Алардын 1943-жылдын акырынан тартып Кыргызстандын аймактарына жөнөтүлгөндүгү белгилүү. Согуш учурунда Жалал-Абад шаары түндүк Кавказ жана Крым жергелеринен күч менен депортацияланган элдердин кабыл алган аймактардын бири болгон.Ага чейин ачарчылык учурунда ооп келген казактарды жана согуштун шарттарында келишкен еврейлерди кабыл алгандыгы маалым. 1944-жылдын 19-январында Кыргыз ССРинин Элкому жана КП БКнын Атайын айдалгандарды (Спецпереселенец) Фрунзе, Ош жана Жалал-Абад облустарынын райондоруна жайгаштыруу жөнүндөгү №34-306\10 сандуу токтому чыккан жана мында

көчүрүлүп келген 90 миң адамды жайгаштыруу жана аны уюштуруу иштери көрсөтүлгөн. Ага ылайык Жалал-Абад облусуна 5625 үй-бүлөдөгү 22500 адамды жайгаштыруу каралган (Плоских,Имакеева, 2010, с.19-20). Мында партиянын обкому менен райкому, облатком жана райатком айдалып келгендерди айыл чарба жана промыселдик артелдердин мүчөлүгүнө тез арада тартууну камсыз кылуулары жана аларга короо жай участкакторун бөлүп берүү жана үй курууларына көмөк көрсөтүүсү каралган. Атайын айдалгандарды кабыл алуу үчүн атайын бөлмөлөрдү оңдоо, отун даярдоо, зарыл болгон улоолорду мобилизациялоо, эшелондорду түшүрүү пункттарында медициналык тейлөөнү уюштуруу, келгендерди тосуп алуу, ташуу жана жайгаштыруу зарыл болгон (Джунушалиева, 2011, с.83).

Областта спецпереселенецтерди жайгаштыруунун жүрүшү боюнча Кыргызстан КП БКнын катчысы А.Ваговго багышталган Жалал-Абад облкомунун катчысынын жашыруун докладтык запискасында 1944-жылдын 28-мартына карата 6133 үй-бүлө, 26711 киши кабыл алынгандыгы көрсөтүлгөн (Плоских,Имакеева, 2010, с.54). 1944-жылдын 24-августундагы Кыргыз ССРинин Элкому жана КП БКнын Закавказьядан айдалгандарды Кыргыз ССРине жайгаштыруу жөнүндөгү №616-346\4 сандуу токтому чыккан. Токтомдо 16 миң курд, түрк, хемшилдерди жайгаштыруу каралган. Жалал-Абад областына 4000 үй-бүлөдөн турган 20 000 адамды жайгаштыруу көрсөтүлгөн(Плоских,Имакеева, 2010, с.151). Ошол эле жылдын августунан тартып Кыргызстандын аймагына месхет, күрд, хемшил жана жарым-жартылай крым татарларынын түрктөрү да депортациялана баштаган. Шаарга келишкенден кийин аларды жергиликтүү элдер тосуп алышып арабалар менен жакынкы жерлердеги колхоздорго жеткиришкен. Жергиликтүү элдер тарабынан аларга болушунча жардамдар берилген. Бул бир жагынан тургундардын меймандостугунан улам болсо, экинчи жактан буйруктун өктөмдүгүнөн улам болгондугун белгилөөгө болот. Эр бүлөнүн баары согушка кеткен элеттиктерге аябай оор болгон.Анын үстүнө ар кандай ушак айындар, имиштер жүргөн. Жаңы жерге байыр алуу айдалгандарга жеңилге турбагандыгы айтпаса да белгилүү.Ошондой болсо да алардын арасында эр бүлөнүн басымдуулук кылуусу айрым учурларда жергиликтүү тургундарга чарбалык иште кыр көрсөтүүнү шарттагандыктары белгилүү. Албетте майда чыр-чатактар орун алган, бирок, ири деңгээлге өсүп жеткен эмес. Оору сыркоонун жайылышы, мекенге болгон куса аларды алсыраткан. Ага карабастан айдалгандар колхоздун иштеринде иштешип, айрымдары сыйлыктарга жетишишкен. Ошондой эле алардан тартылып алынган мал жандыктарынын ордуна 1946-жылга чейин тиешелүү өлчөмдө төлөмдөрдү жүргүзүү белгиленген. Борбордук жана республикалык мамлекеттик органдар сүргүнгө айдалган элдердин мектеп жашындагы балдарын билим берүү процессине тартуу боюнча ишти четте калтырган эмс. СССР ЭлКомунун №13287-рс буйругуна ылайык Казак, Кыргыз жана Өзбек ССРине көчүрүлгөн чечен, ингуш, карачай, балкар жана крым татарларынын балдарын окутуу жашаган жериндеги башталгыч мектептерде орус тилинде жүргүзүлүшү керек болчу. Республикада кароосуз калган жана көзөмөлсүз калган атайын айдалгандардын балдарын эсепке алуу жүргүзүлгөн. Алар балдар үйлөрүнө аныкталып, туугандарынын тарбиясына берилген. Алардын бир бөлүгү атайын комендатуранын көзөмөлү астында колхоздордо, ошондой эле НКВДнын балдар эмгек, тарбия абактарында болушкан(Жапаров,2018, с.14).

Согуштан кийин алардын айрымдары шаарда жана айылдарда жашоо үчүн калышса, көпчүлүгү өз жерлерине кайтып кетишкен.Бир топтору шаарда жана анын айланасындагы Сузак районунун айылдарында, Көк-Жаңгак шаарында жашап калышкан. Мекенине кайткандарды ал жакта да оор тагдыр күтүп турган. Бул тууралуу Г.Джунушалиева

“депортацияланган элдердин мамлекеттүүлүгү калыбына келтирилип социалдык жактан реабилитациялангандан кийин, бошогон жерлерде жана бош калган үйлөрдө жаңы отурукташкандар менен улуттар аралык чыр-чатактар пайда болгон” (Джунушалиева, 2011, с.85), -деп жазган. Бул жактан дос-жар күтүшкөндөрү жана алардын бала-чакалары азыркы мезгилде да карым катышта болуп келишүүдө. Алсак, ошол кездери азыркы Барпы айыл өкмөтүнүн аймагында колхоздо иштешкен жана мектептерде окушкан чечендердин акыркы он жыл аралыгында бир кезде убактылуу баш баанектеген айылдарга келип кеткен учурлары болду.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда Улуу Ата Мекендик согуштун залакасы тийбеген, чарбасы бүлүнбөгөн, бүлөсү жоготууга учурбаган бир да аймак калган эмес. Башка аймактар сыяктуу эле Жалал-Абад шаарынын тургундары кыйын кезенди баштарынан өткөрүшүп, Улуу Женишке жетишүүгө фронтто жана оорукта зор салымдарын кошушкан. Темир жол түйүнүнүн, даары суулуу санаториянын болушу шаарга госпиталдардын эвакуацияланып келишин шарттаган. Темир жолдун Ташкенттен түз багыты поляк аскерлерин жана депортацияланган элдерди көчүрүп келүүгө шарт түзгөн. Учурда кыргыз тарыхнаамасында бул жагдайлардын кеңири изилденүүсү Кыргызстандын Польша Республикасы жана Кавказ элдери менен байланыштарын бекемдөөсүнө таасирин тийгизет деп ойлойбуз. Тарыхнааманын эртеңи үчүн булар сунуштоого болот:

1. Тарыхый чөлкөм таануучулук таризде ар бир аймактын Улуу Ата Мекендик согуш жана эл чарбасын кайра калыбына келтирүү мезгилиндеги тарыхынын кеңири жана терең изилдөөлөргө алынуусу аталган маселенин айланасындагы өксүктөрдү толтурууга жана аймак таанууну илгерилетүүгө салым кошот;
2. Депортацияланган же сүргүн кылынган элдерди жана поляк кошуундарын көчүрүп келүүнүн тарыхынын алкагында аларды жайгаштырууга жергиликтүүлөрдү мобилизациялоо аракеттери, аларга берилген социалдык жардамдар, жергиликтүү элдер менен болгон мамилелери, кийинки тагдырларын изилдөө тарыхый гана эмес демографиялык өнүгүү да маанилүү болмок;
3. Жоокерлердин согуштагы абалы, эрдиктери, тылдагылардын аракеттери менен катар эле согуш туткундарынын анын ичинде “Түркстандык легионунунда” жана “Власов кошунунунда” болгондордун татаал тагдырларын жана белгисиз жоокерлердин дайындарын тактоо, атайын поселение жана эмгек батальондоруна айдалгандардын тарых таржымалын изилдөө иштерин илгерилетүү тарыхтын актай барактарын ачып берүүгө салым кошот деп ойлойбуз.

Колдонулган адабияттар

1. Авазов, Э.А. (2020) Город Джалал-Абад на страницах истории Великой отечественной войны. Материалы Международной научно-практической конференции 23 апреля 2020 г “Ради жизни на Земле: 75-летие Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг” (с.с. 109-112). Шадринск : ШГПУ, 2020.

2. Джакишев, А.У.(2024) Киргизская ССР в годы Великой отечественной войны(1941-1945гг.) Вестник КРСУ, №2, с11 .
3. Джунушалиева, Г.Дж.(2011). Ссылные народы в Кыргызстане в годы Великой Отечественной войны : быт и трудовое обустройство спецпереселенцев. Былые годы, № 2 (20), с.83, 85.
4. Ибрагимов, К.С.(2013). “Улуу согуштун тарыхынын барактары.”. Польша аскерлери Жалал-Абадда, 1941-1942-жж”. 2012-жылы 17-октябрда өткөрүлгөн Польша аскерлеринин Борбордук Азиядан Иранга эвакуацияланышынын 70 жылдыгына арналган илимий конференциянын материалдары. (77-б.).Бишкек.
5. Жапаров, А. Депортированные карачаевцы в Кыргызстане: опыт интеграции. <https://www.pluralism.ca/wp-content/uploads/2018/04/Amantur-Japarov-Russian-Apr-2018>.
6. Иванов, Ю.В. Польская армия генерала В. Андерса в СССР (август 1941 – август 1942). Новая и новейшая история, №3 , с.52-58.
7. Климковский, Е.(1991). Я был адъютантом генерала Андерса (Пер: М. М. Рымжи).Москва:Издательство МЭИ, 1991.с. 48.
8. Плоских В.М.,Имакеева М.К. (Ред.)(2010) Депортированные народы Кавказа в Кыргызскую Республику: Сборник документов и материалов. Бишкек.с.19-20.
9. Султанова, М. Ш. Покровский приходдук училищеси жана анын агартуучулуктагы орду / М. Ш. Султанова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 1, No. 3. – Р. 39-43. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_39. – EDN EKFJAR.
10. Карбекова, А. Б. Тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде жалал-Абад облусунун ишканаларынын экономикалык көрсөткүчтөрү / А. Б. Карбекова, Э. К. Кубанычбеков, Сайпидинов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Экономика. – 2024. – No. 1(4). – Р. 1-9. – DOI 10.52754/16948734_2024_1(4)_1. – EDN SJQKGK.
11. Акматова, А. Т. Программа всеобщего военного обучения в период Великой Отечественной войны на примере Ошской области Киргизской ССР (историко-правовой аспект) / А. Т. Акматова // Вестник Ошского государственного университета. Право. – 2022. – № 1. – С. 32-47. – DOI 10.52754/16948661_2022_1_4. – EDN QFWEDF.